

अहिल्यै विपति भनिहाल्नु हुन्न

अजय दीक्षित

सन् १९६० र १९७० का दशकमा चितवन उपत्यका बसोबासका लागि अग्रस्थानका रूपमा खुला गरिएपछि राप्ती नदी उत्तर र नारायणी नदी पूर्वको उर्वर मैदानलाई खाद्यान्न भण्डारमा परिवर्तन गर्न धेरै वैकल्पिक योजनाहरू विचार गरिए । चितवन लिफ्ट सिँचाइ प्रणाली र खगेरी सिँचाइ आयोजना यिनै परियोजनामध्ये दुईवटा हुन् । र, यी दुवै आयोजनाले शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको उत्तर र चितवन जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्रमा सिँचाइ गर्दछन् ।

सन् १९६० र ७० को दशक योजनाकारहरूका लागि सजिलो समय थियो किनकि यी दशकहरूमा आयोजनाहरू लागू गर्दा यसमा कति लगानी हुन्छ र त्यसबाट कति प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा मात्र विचार पुऱ्याइन्थ्यो । वातावरणीय प्रश्नहरूमाथि ख्यालै नगरिएको त होइन तर व्याख्या भने गरिएको थिएन । चितवन लिफ्ट सिँचाइ आयोजना र खगेरी सिँचाइ आयोजनाको त्यति सूक्ष्म परीक्षण गरिएन जति आज पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजनाको गरिँदैछ ।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन

पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव सम्बन्धमा उठाइएका प्रश्नहरू खासगरी चितवन आरक्षका सन्दर्भमा सत्य छन् तथापि यसमाथि गरिएका वादविवाद वैज्ञानिकभन्दा पनि बढी उत्तेजनाद्वारा प्रेरित छन् । वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनहरूको विकास योजनामा महत्वपूर्ण स्थान छ तर यस्तो मूल्याङ्कन एकपक्षीय दृष्टिकोणले विवादास्पद बनाउने होइन वैज्ञानिक पद्धतिबाट प्रयोग गरिनुपर्छ ।

कुलेखानी जलविद्युत परियोजनाबाट निस्केको पानीले राप्ती नदीको बहाव वृद्धि भएपछि चितवन उपत्यकाको पूर्वी क्षेत्र सिँचाइ गर्नका लागि पानी अभ्र राम्ररी पुग्ने भयो । यो बहाव सुक्खा महिनाको राप्ती नदीको वास्तविक बहावको एक तिहाई छ ।

एशियाली विकास ब्याङ्कको सहयोग तथा जापानी कन्सल्टिङ् फर्मले तयार पारेको रूपरेखामा निर्माण गरिने यस आयोजनाले ९,५०० हेक्टर जमिन सिँचाइ गर्न १४.३ घनमिटर पानी प्रतिसेकेण्ड राप्तीबाट लैजाने लक्ष्य राखेको छ । सन् असीको दशकको मध्यतिर परिकल्पना गरिएको यस आयोजनाले सन् १९७३ को आरक्ष कानूनलाई प्रत्यक्ष उल्लङ्घन गरेको छ ।

अचम्मलाग्दो गरी यसले शुरूका चरणमा अलिकति पनि वातावरणीय विरोध सहनु परेन । छैठौँ र सातौँ योजनाअन्तर्गतका ठूला आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रावधान राखेर पनि सरकारले यस योजनाको त्यस्तो मूल्याङ्कन गर्ने आवश्यकता नै ठानेन । अझ अचम्मलाग्दो त के छ भने भूसंरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन विभाग, जसअन्तर्गत राष्ट्रिय निकुञ्ज पर्दछ, सँग वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन आयोजना हुँदाहुँदै पनि यसले पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजनाबारेमा कहिल्यै सुनेको जस्तोसम्म पनि देखिएन । लगानी गर्ने ब्याङ्कले सन् १९८६ को समीक्षामा यस योजनाले वातावरणमा नकारात्मक असर पार्दैन भन्ने निष्कर्ष निकाल्यो, जुन विश्वसनीय थिएन ।

सन् १९८९ को मध्यतिर उक्त आयोजनाका लागि इञ्जिनियरिङ् रूपरेखा तयार भइसकेपछि आरक्षणका क्रियाकलापमा लागेका निकुञ्जभित्रका धेरै निकायहरूले जीव प्राकृतिक लडाइँ हुने कुरा अकस्मात थाहा पाए, जुन लडाइँमा आरक्ष पक्षको पराजय हुनसक्थ्यो । सुक्खा मौसममा नदीको पानीलाई सिँचाइ गर्नका लागि लुगुँदा नदी घाटेर सिँचाइ गरिसकेपछि रासायनिक मलद्वारा प्रदूषित भएको पानी नदीमा मिसिँदा निकुञ्जका जीव र वनस्पतिलाई डरलाग्दो असर पर्नसक्ने भय व्यक्त गरियो ।

गम्भीर प्रश्न

अब हामी गम्भीर प्रश्नतर्फ लागौँ: के चितवनमा जीव प्राकृतिक विपत्ति आउन सक्छ ? यससम्बन्धी उत्तर स्पष्ट छैन । प्रश्नका धेरै पक्ष छन् तर अध्ययन भने साढेँ थोरै मात्र गरिएको छ । अपर्याप्त तथ्याङ्क तथा जलविज्ञान र अन्य प्रश्नहरूबारे सतही अध्ययनमा मात्रै आधारित निर्णय ठीक हुँदैन । जब तथ्याङ्क नै अपर्याप्त छ भने तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु पहिलो कर्तव्य हो । दुर्भाग्यवश, अन्यत्र गरिएका असम्बन्धित र अप्रासङ्गिक अध्ययनका आधारमा अनुमान गर्ने र तथ्य थोपर्ने प्रवृत्ति पाइएको छ । कोरा दाबी गर्न धेरै सजिलो हुन्छ किनभने जनताहरू जीव प्राकृतिक दुर्गति हुन्छ भन्नेजस्ता कुरा सजिलैसँग पत्याउँछन् ।

राप्ती सिँचाइका बारेमा तथ्याङ्कहरू अत्यन्त कम भएकाले यसलाई असल या खराब भनेर पूर्वानुमान गर्नु असम्भव छ । नेपालका अन्य नदीहरूमा जस्तै राप्ती नदीमा पनि पानीको गुण जाँच्ने गरिएको थाहा पाइएको छैन । राष्ट्रिय निकुञ्जमा वर्षामापक यन्त्रसम्म पनि राखिएको छैन । यदि निकुञ्जका प्रशासकहरूले विगत १७ वर्षका अवधिदेखि नै सौरहामा वर्षा, बाढी र राप्ती नदीको पानीको सतहको जाँच

गर्ने गरेका भए यति बेलासम्म त पर्याप्त तथ्याङ्क उपलब्ध हुने थिए र यस आयोजनाको असरलाई अझ निर्णयात्मक तरिकाले विश्लेषण गर्न सकिन्थ्यो ।

यसैगरी खगेरी सिँचाइ प्रणालीबाट राप्ती नदीमा फिर्ता आउने पानीको गुणको कहिलेकाहीं जाँच गरिएको भए पनि राप्ती सिँचाइका सन्दर्भका कारण र प्रभाव अध्ययन गर्न सूचना प्राप्त हुने थियो । राप्ती नदीको शाखा खगेरीको पानीलाई खगेरी आयोजनाबाट सिँचाइका लागि लुगिँदा तल्ला भागमा वन्यजन्तुको बासस्थानमा कठोर खालको प्रभाव परेको देखिँदैन ।

प्रस्तावित राप्ती आयोजनाबाट पानी लुगिँदा निकुञ्जदेखि तल पर्ने नदीको भागमा पानीको बहाव स्वीकार्य स्तरभन्दा कम हुन्छ, भन्ने मान्यता शुरुमा तर्कपूर्ण देखिन्छ । तर के यो सम्पूर्ण रूपमा सत्य छ, त ? एउटा अध्ययनले के देखाएको छ भने राप्ती नदीमा सतह र भूमिगत स्रोतबाट पानीको क्षतिपूर्ति गर्नसक्ने क्षमता छ । प्रस्तावित बाँध क्षेत्र वरिपरिका किसानहरूले बनाएका सिँचाइ प्रणालीबाट पानी भिक्दा पनि राप्ती नदीको तल्लो भागमा सो पानीको क्षतिपूर्ति भएको कुरा पनि उक्त अध्ययनले देखाएको छ । यसरी यदि राप्तीको तल्लो भागमा हुने बहावमा कटौती हुनु नै निकुञ्जभित्रको जीव प्राकृतिक विपत्तिको पूर्वघोषणा गर्ने आधार हो भने त्यहाँका विद्यमान तथ्यहरूले यो कुरा असत्य सावित गर्दछन् (वर्तमान स्थानीय सिँचाइ परियोजनाले राप्ती नदीबाट भण्डै १० घनमिटर प्रतिसेकेण्ड पानी लैजान्छन्) ।

पानी कि वन्यजन्तु ?

स्पष्टतया राप्तीबाट कति पानी निकाल्ने र नदीमा कति पानी छाड्ने भन्ने विषयमा एउटा मध्यमार्ग त खोज्ने पर्छ । र, हामीकहाँ विकास र वातावरण संरक्षणमध्ये कुनचाहिँ रोज्ने भन्ने द्विविधा सधैंभरि रहिआएको हो । हामीहरू भित्री मधेशको वन्यजन्तुको प्राचीन बासस्थान गलत सिँचाइ आयोजनाबाट नष्ट होस् भन्ने चाहँदैनौं । हामीलाई भन्ने चाहना पनि छैन वातावरणीय अतिवादमा फँसेर सिँचाइ आयोजनाबाट लाभान्वित हुनसक्ने स्थानीय बासिन्दालाई यस लाभबाट वञ्चित गराऔं । राप्ती नदी प्रणालीको प्राकृतिक प्रक्रिया र राष्ट्रिय निकुञ्जभित्रको वन्य संसारका बारेमा 'अहिले यस्तो भएको भए यस्तो हुन्थ्यो' भन्नेजस्ता धेरै अड्कलवाजी गरिएका छन् । त्यसैले यसबारेमा गहन अध्ययनको आवश्यकता छ ।

यदि राप्ती नदीको पानी निकुञ्जको जीव प्रकृतिका लागि त्यति महत्वपूर्ण छ भने जल प्रणालीबारेमा नबुझेसम्म निकुञ्जको सही व्यवस्थापन सम्भव छैन । निकुञ्जभित्र कस्तो प्रकारको 'माइक्रोहाइड्रोलोजी' छ, नदीको क्षतिपूर्ति प्रक्रियाको विशेषता कस्तो छ, किसानले त्यहाँको पानी सिँचाइका लागि लैजाँदा के असर पर्छ, राप्तीमा पानीको न्यूनतम बहाव कति हुनुपर्छ, आदि जस्ता कुराहरूको ज्ञान पहिले हुनु आवश्यक छ ।

यी यस्ता प्रश्नहरू हुन् जसको उत्तर पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजना बने पनि नबने पनि सरकार र निकुञ्जका अधिकारीहरूले दिनुपर्ने छ । यी प्रश्नका उत्तर पाइसकेपछि मात्रै सो आयोजनाले विपत्ति ल्याउँछ, कि ल्याउँदैन भनेर भन्न सकिन्छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थायित्वका लागि आरक्षप्रतिको भावुकताभन्दा अलि बढी कुराहरूको आवश्यकता छ । ♦